İLİM DALLARININ DÜŞÜNCE TEMELLERİNİ
ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

KUR'ĀN VE YORUMU

-İLK ÜÇ YÜZ YIL-

2

- Şahıslar
- Okullar
- Eserler

KUR'ĀN VE YORUMU

-İLK ÜÇ YÜZ YIL-

2

- **Şahıslar**
- **Okullar**
- **Eserler**

THE QUR'ĀN AND ITS INTERPRETATION

-The First Three Centurİes-

2

- **Interpreters**
- **Schools**
- **Books**

Akademik Danışman ve Editör:
Prof. Dr. Halil Rahman Açar

Dizgi:
Vahidbeg Abidoğlu

Birinci Baskı Tarihi:
Aralık 2019

© Kitabın yayın hakları *İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü*'ne aittir.
Bu kitapta yer alan düşünceler ve imla kuralları yazarını bağlamaktadır. Kitapta yer alan bildirilerin aynen yayımlanması izin almak şartıyla mümkündür. Alıntı için kaynak gösterilmesi zorunludur.

KUR'ĀN VE YORUMU -İlk Üç Yüz Yıl- 2
Editör: Halil Rahman AÇAR
Ankara: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayını: 24
İlmī Toplantı Dizisi: 2
I-XI+1-590
ISBN:978-605-2161-14-2
Konu: *1. Kur'ān* *2. Yorum*
3. Yorum ekolleri *4. İlk yorumlayıcılar*

Adres:
Sakarya Cad. İnkılap Sok. 4/10, Deniz Apt. Kat: 5. Kızılay, Çankaya/ANKARA
Tel : 0 (312) 434 06 38
e-mail: ilimler.enst@gmail.com
web: www.ilimler.org

DÜZENLEME HEYETİ

AHMET DURSUN
ATİLA KAYNAK
İSMAHAN YURT
M. TARIK YURT
MÜCAHİT YEŞİL
SAİM TOHUMOĞLU
SEZAİ İNEM
ŞEVKİ TEKE
VAHİDBEG ABİDOĞLU

AKADEMİK DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. ALPARSLAN AÇIKGENÇ
Prof. Dr. BİLAL SAMBUR
Prof. Dr. HALİL RAHMAN AÇAR
Prof. Dr. İBRAHİM ÖZDEMİR
Prof. Dr. YAŞAR AYDEMİR

ÖZET

Mâtürîdî, insan türünün her alanda en mükemmel şekilde yaşayabilmesini sağlayacak yegâne unsurun **"hakîkat"** olduğunu tespit etmekte; insanoğlunun buna nasıl ulaşacağı konusuna geçmeden önce hakîkate ulaşmada insana engel teşkil edecek "taklîd" tehlikesine yer vermektedir ki, böylece hakîkate ulaşma konusunda ortaya konulacak çabaların körü körüne benimsenen yanlışlara kurban edilmesini en başta önlemeye çalışmaktadır. "Def-i mazarrat celb-i menâfiden evlâdır" ilkesi gereğince "taklîd" konusunun zararını tespit edip kendisine metodolojik inşa için meşru alan yarattıktan sonra, insanoğlunun en faydasına olan (aslah, enfa') konunun yani hakîkatin, elde edilmesi serüvenine geçmektedir. Mâtürîdî'ye göre hakîkate ulaşmanın yegâne yolu, **delile dayalı olarak elde edilen doğru bilgi**dir. Bu bilgiye ulaşmanın yolu da **akıl** vasıtasını kullanmaktır. Mâtürîdî, aklın, eşyâ yani şey' tanımına giren herşeyi (bütün varlık ve olayları) ya **duyular**ın ortaya koyduğu sonuçlar sayesinde (delâletü'ş-şâhid ale'ş-şâhid) ya da duyu bilgisi üzerinde düşünüp "**nazar**" neticesinde ortaya çıkan **deliller** aracılığıyla (delâletü'ş-şâhid ale'l-ğâib) idrâk edebileceğini kabul etmektedir. Onun, hakîkatin ve hakikatin elde edilmesini sağlayacak delile dayalı doğru bilginin, herkes tarafından kabul edilmesini sağlayacak bir nesnellikte ortaya konulabileceği düşüncesi son derece önemli bir asıldır/ilkedir. Nitekim İslam dininin, ortaya koyduğu huccet ve burhânlar sayesinde diğer bütün dinlere karşı üstünlük sağladığını belirtmekte; böylece hem dinin ve konularının hangi yönden ele alınması gerektiği konusundaki görüşünü hem de insanların din konusunda neye dikkat etmesi gerektiğiyle ilgili düşüncesini ortaya koymaktadır. Buna göre Mâtürîdî'nin düşünce dünyasının temelinde onun bilgi anlayışı ve istidlâl yöntemi bulunmaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin genelde din anlayışı özelde Kur'ân anlayışı, onun bilgi anlayışı üzerine yükselen görünümlerdir. Bu yüzden Mâtürîdî'nin tefsirdeki dirâyetinin son derece metodik olduğu söylenebilir. Biz de burada Mâtürîdî'nin tefsirdeki dirâyet metodunun teorik zeminini ve somut tezahürlerini örnekleriyle birlikte ortaya koymaya çalışacağız. Mâtürîdî'nin böylesine bir metod üzerinden ilmi faaliyetlerini gerçekleştirmeyi ilke olarak benimsemesi, kanaatimizce İslam düşünce, bilim ve kültür hazinesinin paha biçilmez bir parçasını teşkil etmektedir. İnsanoğlunun, maslahatına olan unsurlarla buluşmasını sağlayacak kurumsallaşmayı doğuracak bu önemli ilkeyi yani "bilimsel metod"u Mâtürîdî'nin kendi düşünce dünyasının temeline yerleştirmeye çalışmasında, dönemin havâs nezdindeki bilim anlayışının özellikle de Mu'tezile ulemâsının oluşturduğu havanın (bilimsel/sistematik söylemin) son derece etkili olduğu, eserlerindeki referanslarından anlaşılmaktadır.

MĀTURĪDĪ'NİN TEFSİR METODU

Ömer Faruk Bilgin*

ÖZET

Mâtürîdî'ye göre hakîkate ulaşmanın yegâne yolu, **delile dayalı olarak elde edilen doğru bilgi**dir. Bu bilgiye ulaşmanın yolu da **akıl** vasıtasını kullanmaktır. Mâtürîdî, aklın, eşyâ yani şey' tanımına giren herşeyi (bütün varlık ve olayları) ya **duyular**ın ortaya koyduğu sonuçlar sayesinde (delâletü'ş-şâhid ale'ş-şâhid) ya da duyu bilgisi üzerinde düşünüp "**nazar**" neticesinde ortaya çıkan **delil**ler aracılığıyla (delâletü'ş-şâhid ale'l-ğâib) idrâk edebileceğini kabul etmektedir. Onun, hakîkatin ve hakikatin elde edilmesini sağlayacak delile dayalı doğru bilginin, herkes tarafından kabul edilmesini sağlayacak bir nesnellikte ortaya konulabileceği düşüncesi son derece önemli bir asıldır/ilkedir. Buna göre Mâtürîdî'nin düşünce dünyasının temelinde onun bilgi anlayışı ve istidlâl yöntemi bulunmaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin genelde din anlayışı özelde Kur'ân anlayışı, onun bilgi anlayışı üzerine yükselen görünümlerdir. Bu yüzden Mâtürîdî'nin tefsirdeki dirâyetinin son derece metodik olduğu söylenebilir. Biz de burada Mâtürîdî'nin tefsirdeki dirâyet metodunun teorik zeminini ve somut tezahürlerini örnekleriyle birlikte ortaya koymaya çalışacağız. Mâtürîdî'nin böylesine bir metod üzerinden ilmi faaliyetlerini gerçekleştirmeyi ilke olarak benimsemesi, kanaatimizce İslam düşünce, bilim ve kültür hazinesinin paha biçilmez bir parçasını teşkil etmektedir.

Mâtürîdî'nin tefsir metodunu net bir şekilde ortaya koymak için öncesinde onun din kuramı/nazariyesi üzerinde durmak yerinde olacaktır. Çünkü benimsediği metod, din kuramını oluşturan konuların (insan, âlem, Allah, âhiret, kitap, nübüvvet, ibâdât, muâmelât, ahlâk vb.) düzenli, tutarlı ve anlamlı olmasını sağlayan bir araç niteliğindedir. Konuya kuramsal açıdan bakıldığında, nasıl ki tabiat bilimleri alanındaki bir kuramın, geçerliliğini dolayısıyla bilimselliğini kabul ettirebilmesi, üzerinde durduğu tüm konuları anlamlı bir bütün olarak ortaya koymasına, meydana gelmiş ve gelecek olan olgularla yanlışlanmamasına dolayısıyla var olmuş ve olacak olguların insan için anlamlı yani anlaşılabilir ve açıklanabilir olmasını sağlamasına bağlıysa, böylece tabiat bilimleri alanında insanlığın maslahatını, menfaatini temin edecek doğru bilgilerin üretilmesi ancak bu şekilde mümkünse, insan bilimleri alanındaki en kapsamlı kuramların yer aldığı din bilimlerinin konusu olan bir dînî kuramın geçerliliği ve dolayısıyla bilimselliği de, kendi alanıyla ilgili konu ve olguları bir bütün içinde insan için anlamlı unsurlar haline getirmesine ve insanlık ailesi için maslahat, menfaat temin edecek bilgi ve eylem tarzlarının üretilmesini sağlayacak bir yöntemi ortaya koymasına bağlıdır. Zira bir kuram, insan yaşamına dâhil olduğu andan itibaren insan hayatının bütün alanlarını belirleme gücüne sahiptir. Zihnin çalışma biçiminden başlayıp, bilgi üretme

* Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi, omfabil@hotmail.com

tarzına, üretilen bilgilere dayalı olarak zuhur edecek olan insan eylemlerine kadar, insani eylemlerle birlikte ortaya çıkan kültür adı verilen bütün soyut ve somut ürünler, en başta benimsenen kuramın sonuçlarıdırlar. Buna göre din kurumunun insanla buluşmasını sağlayacak doğru bir kuram ortaya koymak, hem bilimsel açıdan yani insan bilimleri çerçevesinde hem de insanlığın geleceği açısından büyük öneme sahiptir. Mâtürîdî bu açıdan değerlendirildiğinde bir bilgi insanı değil kuramsal/nazarî yönü oldukça gelişmiş bir bilim insanıdır ki tarih de onun eserlerine ruhunu veren kuramı/nazariyâtı onun ismine nispet ederek Mâtürîdiyye adıyla yaşatmaya devam etmektedir.

Mâtürîdî'nin tefsir metodunu daha net bir şekilde ortaya koymak açısından onun din kuramı derinlemesine tahlîl edildiğinde, kuramını inşâ ederken dinin alanına giren her bir konuyu hem müstakil olarak insan için anlamlı/hikmetli unsurlar haline getirmesini hem de dinin bütün konularının birbirleriyle hikmete dayalı anlamlı bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymasını sağlayan ilkenin/aslın, "hak/hakîkât" kelimesiyle ifade edilen aklî/nazarî bir ilke olduğu görülmektedir. İlerleyen satırlarda muhtevası açıklanacak "hak/hakîkat" şeklinde ifade edilen bu ilke, insandaki varlığı açısından mahza aklî/nazarî/vaz'î bir ilke olduğu için, kuramını inşa sürecinde ele aldığı konuları izah ederken merkeze olabildiğince insan ve aklını koymaya çalışmaktadır. Böylece hem bir bütün olarak kuramının hem de kuramını oluştururken ele aldığı konularda ortaya koyduğu fikirlerin anlaşılabilmesi ve huccet değeri kazanması söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda Mâtürîdî, "mansûr" olmanın ne anlama geldiğini açıklarken hem metoduna hem de kendisine "Ebû Mansûr" denilmesinin ne anlama geldiğine daha da önemlisi kullandığı istidlâl metodunun Peygamberlerin metodu olduğuna ışık tutmaktadır. Sadece hakîkatin sahip olduğu huccet vasfının, hakîkati ortaya koyup savunanın haklı kılınmasına "nasr", güçlüğüne rağmen hakîkati ortaya koyup savunana da mutlak çerçevede yenilgi yüzü görmeyecek muzaffer kimse anlamında "mansûr" dediği anlaşılmaktadır.[1] Mâtürîdî'nin, dinin konularını herhangi bir otoritenin gücüne dayandırarak anlamlı ve kabul edilebilir kılma yaklaşımını benimsemeyip, huccet vasfına sahip hakîkatin peşine düşmesine ve hakîkatin otoritesi ile dînî konuları anlamlı ve kabul edilebilir kılmasına neden olan yaklaşımı/ön kabulü, dinin konularının yani teklife muhatap tutulan hususların insan tarafından anlaşılamamasını muhal kabul etmesi, insandan yerine getirmesi istenen bir şeyin şartının, o şeyin

[1] el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (v. 333/944), *Tefsîru'l-Kur'āni'l-Azîm el-Müsemmâ Te'vîlâtü Ehli's-Sünnet (Te'vîlât [1])*, I-V, tah. Fâtıma Yûsuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, I, 58.

insan tarafından öncelikle anlaşılması olduğu, anlayamadığı bir şeyi insandan yapmasını beklemenin abes olacağı düşüncesidir.[2]

Mâtürîdî'nin dînî düşüncesine hikemî/felsefî bir düşünce vasfını kazandırmasına neden olan "hak/hakîkât" ilkesi, gaybî/metafizik, şuhûdî/varoluşsal boyutu da bulunan aklî/nazarî boyutuyla insan denen varlıkta açığa çıkan ve nihâî noktada insanın eylemlerinde/amellerinde zuhûr eden ahlâkî/eylemsel bir ilkedir. Söz konusu ilkenin insan denen varlıkta ortaya çıktığı boyuta bakıldığında, bu ilkenin insan ile buluşmasının aracı "akıl" vasıtası olması nedeniyle "aklî", duyuların sağladığı bilgilerden yola çıkılarak yani bilinenlerden (duyu bilgisinden) hareketle kendisine ulaşılması nedeniyle "nazarî"[3], insan zihnindeki varoluş biçimi bilgi formunda olması nedeniyle de "ilmî/vaz'î" ve son olarak zihnindeki bilgilere dayalı olarak gerçekleşme zorunluluğu olan irâdî eylemlerden insanın sorumlu tutulmasını sağlaması nedeniyle de "ahlâkî/eylemsel" bir ilke olma niteliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mâtürîdî'ye göre insanı bu ilkeyle buluşturan Tanrı'dır, dolayısıyla hakîkatin kaynağı olarak Tanrı'yı kabul etmektedir; bu buluşmanın sebebi de insanın sınanması/imtihanı ve neticede istihkâk edeceği karşılığı almasıdır.

Söz konusu ilkenin genel bir tanıtımından sonra, daha iyi anlaşılması için özellikle insan için bilinir hale geldiği boyutunu yani bilgi olma vasfını kazandığı formunu ortaya koymaya çalışalım. Mâtürîdî, "hak/hakîkat" ilkesini, "وضع الشيء موضعه" şeklinde yani "bir şeyi, mevziine vaz' etmek" olarak açıklamakta;[4] "hikmet" kavramını da, bu ameliyenin isâbetli olması şeklinde tanımlamaktadır.[5] Burada tanımda "vaz'" şeklinde ifade edilen

---

[2] el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (v. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd,* tah. ve not. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam Yayınları, Ankara, 2005, s. 209.

"فإن قيل: إذ جاز أن يأمر الله العبد في عقله بما لا يفهم لم جاز أن يخاطبه بما لا يفهمه؟ قيل: لا فرق بينهما و لا يجوز الإطلاق عليه بالذى ذكرت. و ما من شيء يأمر الله به، إما ببعث العقل عليه أو بخطاب السمع، إلا وقد جعل الله لفهم ذلك سبيلا. و من قصر فهمه عن إحتماله فهو خارج عن الأمر. لكن جهات الأصول مختلفة، تعلم بالنظر و الفكر أن ذلك من أي نوع."

[3] "Nazarî" ifadesi, insandaki "akıl" vasıtasının bilinenlerden hareketle bilinmeyene ulaşması şeklinde bir yolu kullanarak "hakîkat"e ulaştığını yani istidlâl yöntemini kullandığını anlatan bir ifadedir; söz konusu istidlâl biçimi de "delâletü'ş-şâhid ale'l-ğâib" şeklinde ifade edilen yöntemdir.

[4] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* **[1]**, I, 234; bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* **[1]**, I, 277, 302-303, 314, 448, 529; II, 44 ayrıca bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* **[1]**, V, 242; el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ān (Te'vîlât* **[2]***)*, I-XVIII, tah. Ahmed Vanlıoğlu, mür. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005, XVI, s. 85; Mâtürîdî'nin bu çerçevede din anlayışına ve bunun yanında insan anlayışına, akıl ve imtihân anlayışına ışık tutan önemli bir pasaj: "...لأن العقل الذي به يدرك الحق واحد، لا تفاضل فيه لأحد؛ ثم العقل الذي به يمتحن واحد، فهما مستويان، فيما به درك الحق، إلا أن أحدهما يدركه فيتبعه، والآخر يدركه فيعانده، فهو من حيث معرفته ذو عقل أعرض عنه فسُمِّيَ معانداً، إذ من لا عقل له يسمى مجنونا." Bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* **[2]**, I, 234.

[5] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 487-488, 152; el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], III, 7; I, 96, 369, 529, II, 134, 389. Bu noktada, Mâtürîdî'nin, el-Bakara 2/130'da geçen "سَفِهَ" kelimesi hakkında, daha

eylem biçimi, "bilme", "hükmetme/yargıda bulunma", "eylemde bulunma" yetkisine sahip kılınmış vaz'da bulunan insanın (vâzı'ın) sözü edilen eylemlerine işaret ettiği düşünüldüğünde, tanımın, "bir şeyin bilinmesi gerektiği şekilde bilinmesi", "bir şey hakkında hükmedilmesi gerektiği şekilde hükmedilmesi" ve "bir şeyin yapılması gerektiği şekilde yapılması" anlamına geldiği görülür ki bu da aklın "vücûb" kategorisine karşılık gelir; nitekim Mâtürîdî dinin bütün emir ve nehiylerinin yani i'tikâd, ibâdât, ahlâk, muâmelât ve ukûbât alanlarındaki tüm emir ve yasakların aklın gördüğü zarûret neticesinde vücûb tarzında ortaya çıktığını kabul etmektedir.[6] Dolayısıyla insanın din kurumuyla buluşmasını sağladığından dolayı akıl aracını en önemli idrak vasıtası olarak kabul etmektedir. Daha da önemlisi insan türü için hakîkatlerin dolayısıyla din kurumunun ve imtihanın varlığını mümkün kılan unsurun da aklın vaz' fonksiyonu olduğunu düşünmektedir. Buna göre hak/hakîkat olarak ifade edilen ilkenin var olması, aklın vaz' fonksiyonunun varlığına bağlıdır; bu yüzden hak/hakîkat ilkesinin, Yaratıcı tarafından insandaki idrak vasıtası olan akla yüklenmiş bir form/şablon olduğu söylenebilir. Konu mercek altına alınıp ayrıntısına girildiğinde, insan için en kıymetli idrak vasıtası akıl aracının, hak/hakîkat hakkında yapılan tanımda yer alan vaz' (الوضع), vaz'ın ilzâm ettiği vâzı' (الواضع) ve mevzû' (الموضوع)ile beraber mevzi' (الموضع) öğelerinden hangileriyle ne tür bir ilişki içersinde bulunduğuna bakıldığında, aklın, vâzı' konumunda bulunduğu, işlevinin vaz' faaliyeti olduğu, karşısına çıkan her şeyi bir mevzû' olarak kodlayıp hakkında bir mevzi' takdir ettiği biçiminde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla akıl vasıtasına sahip her insanın, karşılaştığı her mevzû'da, vâz' işlevine sahip aklı sayesinde bir mevzi' takdir edip vaz' faaliyetinde bulunmasının bir zorunluluk arz edip kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vaz'da bulunma aracı olan akıl Mâtürîdî'ye göre lizâtihî işlevsel bir kuvve olarak insanda var kılınmıştır;[7] yani akıl aracı, insanın bilmesi gereken bilgiyi ızdırârî olarak insan için üretip önüne koyar, verilmesi gereken hükmün ve yapılması gereken eylemin ne olduğunu yine aynı şekilde insan için hazırlayıp insana sunar; dolayısıyla akıl, insanı zorunlu olarak teklife

---

önce yapılmış ve "قِيلَ" diyerek naklettiği "...فيضعها في غير موضعها" şeklindeki açıklama da önemlidir. Bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 97; ayrıca "الإصابة" (isâbet) hakkında, insanların meâş, meâd, dîn ve dünya ile ilgili konularda ihtiyaç duydukları şeylere, bu "isâbet" nimeti yani "bir konuda doğru olana hükmedebilme ve yapma" yetisi sayesinde ulaşabileceklerine dair açıklamaları için bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], V, 286; yine "isâbet"in, ictihâdın cevâzına delil teşkil ettiğini; "isâbet"in, kişinin, yaptığı ictihâdda musîb olması olduğunu belirten açıklaması için bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 227. Kendisinden önce de "hikmet" kavramının "isâbet" ve "fıkh" şeklinde açıklandığına dair önemli nakillerde bulunmaktadır. Bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 227.

[6] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 274.
"... فيجب الأمر و النهي بضرورة العقل ثم الثواب، لتتم الكرامة لمن اختار سبلها و القيام بوفائها، و العقاب لمن آثر هواه على إشارة العقل."

[7] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 158, 280.

muhatap kılan unsurdur. Tıpkı insanın maddi ihtiyaçlarını temin etmek üzere bizâtihî işlevsel olarak insan bedeninde var kılınan organ ve uzuvların ızdırârî bir şekilde çalışıp maddî, bedensel menfaatlerini temin eden araçlar olarak var kılınmasında olduğu gibi, aklı da, insanın, mânevî ihtiyaçlarını karşılayacak yani teklife muhatap olduğu konularda/mevzû'larda hak/hasen olanın ne olduğunu ızdırârî olarak bilmesini ve daha sonra onları eyleme dökmesini ve böylece kemâli istihkâk etmesini sağlayacak en önemli ve en değerli araç olarak kabul etmektedir. Vaz' aracı olarak takdir edilen aklın, karşılaştığı mevzû'larda kendi işlevini yerine getirip her bir mevzû için bir mevzi' uygun görerek gerçekleştirdiği vaz' faaliyetinin ortaya koyduğu sonuç, doğru olup olmama açısından değerlendirilirken de, konunun şu iki boyutunun birbirinden ayrılması gerekmektedir. Konunun birinci boyutuyla ilgili olarak söylenecek şey, her vaz' için, vaz'a yetkin olan her bireye açık olan ve akıl sahibi her insanı aynı noktada buluşturan tek bir doğrunun yani ilgili mevzû' için tek bir doğru mevzi'in bulunduğu gerçeğidir. Bu boyut kişi veya zümrelerin menfaatinin üstünde olup bütün insanların maslahat ve menfaatini tesis etme yani hukukunu koruma özelliğine sahip olduğundan, söz konusu vaz' eyleminin sonucu ilgili mevzû'da mutlak doğruyu ortaya koymaktadır. Buna göre vaz'a muhtaç her mevzû'da doğru olan tek bir mevzi'in bulunduğu, vâzı'ın vaz'ının doğru olup olmamasının da, vâzı'ın gerçekleştireceği vaz' eylemini ilgili mevzû' için tek doğru olan mevzi'ine uygun biçimde gerçekleştirip gerçekleştirmemesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî örneğin icmâ kurumunu bu çerçevede değerlendirerek, hakîkatin, sosyal bir varlık olan insan türü için son derece önemli olan icmâ kurumunun oluşmasını sağladığı düşüncesindedir. İcmâ kurumuna başka açıdan bakıldığında, insanlar üzerinde huccet vasfı taşıması, kabulünün zorunlu olması ve neticede insan türünün ideal şartlarda devamlılığını sağlama faydası, Tanrı'nın akıl yoluyla ulaşılacak hakîkate yüklediği bir maslahattır; bu yüzden icmâ kurumunu Mâtürîdî Allah Teâlâ'nın insanlara olan lûtfu ve tevfîki olarak değerlendirmektedir.[8] Öneminden dolayı yeri gelmişken söylemekte fayda var, Mâtürîdî, huccet vasfı taşıyan ve kabulü zorunlu olan icmâyı, hüküm verenlerin sadece bir araya gelip bir hüküm üzerinde ittifak etmesinden ibaret saymamakta, hüküm verenlerin ehl-i adl olması gerektiğini ve verecekleri hüküm hak ve adâlet vasfı taşıyacak olmasından dolayı ilgili hüküm üzerinde ittifakın sağlanacağını kabul etmektedir. Dolayısıyla bir şer'î delil olarak icmâyı huccet kılan unsurun, hem hükmün hem de hüküm verenlerin taşıdığı adâlet/hak vasfı olduğu görüşündedir.[9] Bu da, hak ve adâletin kaynağı Allah Teâlâ olması dikkate

[8] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 14-15.
[9] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* ², I, 260-261.

alındığında, icmâ'yı yani bir konuda verilecek hak ve adâlet vasfına sahip bir hükmün sağladığı birliği, Allah Teâlâ'ya nisbet etmesinin ve O'nun bir lûtfu olarak görmesinin ne anlama geldiğini anlaşılır kılmaktadır. Mâtürîdî bu konuya "وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا..."[10] âyetini izah ederken yer vermektedir.[11]

Bir başka örnek olarak da nesh kurumu verilebilir; Mâtürîdî'nin söz konusu ilkeden hareketle aynı konudaki farklı hükümler arasında varmış gibi görünen tenâkuz vehmini ortadan kaldırdığı, âyet ve hükümler ve hatta şeriatler arasını cem' ve tevhîd ettiği anlaşılmaktadır. Mâtürîdî'nin, neshi, hükme zemin teşkil eden mevzû'nun varlığı/şartları devam ettiği müddetçe vaz' edilen hükmün yürürlülüğünün devam etmesi, mevzû'nun şartlarındaki değişiklik nedeniyle yürürlük nedeni kalkan eski hükmün yerine yeni bir vaz' ile yürürlüğe girmesi gereken hükmün vaz' edilmesi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla daha önceki kendi özel şartlarındaki mevzû'da verilen hüküm ile sonrasında şartlar gereği değişimin yaşandığı aynı mevzû'da verilmesi gereken hüküm zâhirde farklı gibi görünse de hikmet açısından yani vaz' edilen her iki hükmün kendi zamanı ve şartlarında insanlara gelebilecek zararları engellemesi ve gelebilecek faydaları temin etmesi (insanın haklarını koruması) nedeniyle insan için hak/hakîkat olma vasfına sahip olması noktasında bir ve aynıdır.[12] Böylece "tevhîd" şeklinde adlandırılan din kurumunun insan denen varlıkta olma nedeni olan hükümlerinin, tarihin farklı dönemlerindeki zuhûru düşünüldüğünde din kurumunun ve hükümlerinin hem kendi içindeki tevhîdi hem de insanlık ailesinin tevhîdini tesis etme vasfı daha iyi anlaşılmaktadır.

Meselenin bir de ikinci boyutu mutlak doğruyla paralellik arzetmeyen, bireysel ve tikel yönü bulunmaktadır. Vâzı'ın, karşısına çıkan her mevzû' için bir mevzi' takdir edip yerine getirdiği her vaz', vâzı'ın kendisine yakışan yani kendi düşünce ve değer yargılarının ortaya çıkardığı bir sonuç olup vâzı'ın mevzû için uygun gördüğü mevzi'ye dair verdiği bir hükümden ibaretken, bu vaz'ın, vâzı'ın kişiliğine, varlık ve olaylara anlam verip sergilediği ve sergileyeceği duruşa uygun düşmesi ve dolayısıyla kendisinin de söz konusu mevzû'da gerçekleştirdiği kendi vaz'ını kendi değer ve düşünce dünyası çerçevesinde yerinde ve doğru bulması, verdiği hükmün doğru olduğu sonucunu doğurmayacaktır. Vaz' faaliyetinin doğruluğunu belirleyen unsur, bireysel ve indî yerindelik değildir; bir başka ifadeyle bir insanın veya bir

---

[10] el-Bakara, 2/143.

[11] "و كذلك جعلناكم أمة وسطا، فالوسط العدل. أخبر عز و جل أنه جعل هذه الأمة عدلا؛ فالعدل هو المستحقّ للشهادة و القبول لها. ففيه الدلالة على جعل هذه الإجماع حجة، لأنه وصفها بالعدالة، و صيّرها من أهل الشهادة. فإذا اجتمعوا على شيء و شهدوا به لزم قبول ذلك و الحكم بما شهدوا. والشهادة فيه أنه من عند الله وقع لهم ذلك." Bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*², I, 260-261; Bilgin, Ömer Faruk, *el-Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ān'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili* (Dok. Tezi), Bursa, 2012, s. 193-195.

[12] İlgili konu için bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 120-127.

zümrenin veya bir milletin menfaatini sağlıyor olması değil herkesin menfaatine hizmet ediyor yani hukukunu koruyor olmasıdır. Zira insana özgü kılınan vaz' yeteneğine vaz'da bulunan birey için sağlayacağı sonuç/menfaat açısından bakıldığında (ki her vaz'ın bir menfaati elde etme gayesiyle gerçekleşme zorunluluğu vaz'a yüklenmiş ızdırârî bir formdur), birey, gerçekleştireceği vaz' için öncesinde ya kendi menfaatini temin etme ya da kendisi dışındaki insanların menfaatini temin etme gayesinden birini tercih etmek zorundadır. Sahîh akıl ve din de, insanın maslahatını makro ölçekte düşünerek insanı akıllı/hikmetli davranmaya yani gerçekleştireceği vaz'ları herkesin menfaatini temin etme gayesiyle yerine getirmesine davet eder; çünkü bireyin maslahatı ve sahip olduğu hakların korunması, toplumun/insanlık ailesinin maslahatının, menfaatinin temin edilmesine bağlıdır.[13]

Burada Mâtürîdî'nin metodunu ortaya koymak adına anlatılan hususların, Kur'ān ve tefsiri ile doğrudan ilişkisinin ne olduğuna bakıldığında, Mâtürîdî, Kur'ān'da bütün varlık ve olaylar hakkında insanların nasıl bir vaz' faaliyeti gerçekleştirmeleri gerektiğinin anlatıldığı dolayısıyla her şeyi nasıl anlayıp ve düşünce dünyalarında bir hiyerarşi içinde tutarlı bir şekilde nasıl konumlandırmaları gerektiği yöntem ve bilgisine yer verildiği düşüncesindedir. Söz konusu bilginin, dünya ve âhiret hayatındaki bütün hayırları barındırdığını, dolayısıyla bu hakîkat/hikmet bilgisinin hayr-ı kesîr olma vasfına sahip olduğunu belirtmektedir. Kur'ān'ın, kendisini, hikmet, nûr, hidâyet, rûh, şifâ şeklinde nitelendirmesinin de temelde bu anlama geldiğini düşünmektedir. Bu çerçevede Kur'ān'ın, bütün varlık ve olayların ne şekilde anlaşılıp konumlandırılması ve nasıl fiilde bulunulması gerektiğine (حقائق الأشياء) dair aydınlatıcı bilginin kaynağı olduğu için "nûr"[14] olmakla vasfedildiğini; her şey kendisi sayesinde idrâk edildiği ve her türlü zarardan korunma yine kendisi sayesinde gerçekleştiği için "hidâyet"[15] olmakla nitelendiğini; her rûh sahibi rûh ile hayat bulduğu için "rûh"[16] olmakla ve ayrıca her türlü kötü durumdan uzak durma kendisi sayesinde gerçekleştiği için "şifâ"[17] olmakla nitelendiğini belirtmektedir.[18] Dolayısıyla Mâtürîdî'nin de açıkça ifade ettiği üzere, tefsir faaliyeti, Kur'ān âyetlerinin ihtivâ ettiği söz konusu hakîkatleri ortaya çıkarma faaliyeti olacaktır.[19] Zira ancak böyle bir

---

[13] İlgili konu için bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 202-204.

[14] en-Nisâ, 4/174.

[15] el-Bakara, 2/2.

[16] eş-Şûrâ, 42/52.

[17] el-İsrâ', 17/82.

[18] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 277 (Mâtürîdî'nin, yine kendisinin nakilde bulunduğu açıklamalar gösteriyor ki, onun burada aktarılan yaklaşımını, kendisinden önce benimseyenler de bulunmaktadır); ayrıca bkz. el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 227, 277, 299, 302-303, 314, 344-345, 369, 448; IV, 579; V, 242.

[19] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 462, 343-346.

yaklaşımla gerçekleştirilen tefsir faaliyeti sayesinde dinin ve aklın asılları aracılığıyla şâhid ve ğâibin, varlık ve olayların ve onlarla ilgili hükümlerin doğru şekilde anlaşılabileceği kanaatindedir.

Mâtürîdî'de aklın ve vaz' fonksiyonunun önemini ortaya koymak açısından örnek vermek gerekirse, Mâtürîdî din kurumunu tesis ederken konuları öncelikle ilâhiyyât, nübüvvet ve âhiret olmak üzere üç temel konuya, sonrasında da nübüvvet ve âhiret konusunu ilâhiyyat konusuna, ilâhiyyat bahislerini de Tanrı'nın varlığı ve birliği konusuna ircâ etmektedir; böylece din kurumunun temelini, bir metafizik varlığın mevcudiyetinin ve birliğinin tasdiki kabulüne dayandırmaktadır; diğer bir deyişle bir insanın din kapısından girmesini sağlayacak ilk adımı, dolayısıyla dînî teklifin başlangıç noktasını, insanın bir metafizik varlığın yani Tanrı'nın varlığını ve sonrasında birliğini tasdîk etmesi olarak kabul etmektedir. Mâtürîdî'ye göre, sözü edilen aşamanın gerçekleşmesini sağlayacak yani insanın Tanrı'nın varlığı ve birliği bilgisine ulaşmasıyla birlikte din kurumuyla buluşmasını temin edecek yegâne vasıta akıldır; aklın, Tanrı'nın var olduğu ve bir olduğu bilgisine ulaşmasını sağlayan yegâne araç da âlem denilen insanın içinde bulunduğu varlık kadrosudur. Çünkü Mâtürîdî'ye göre Tanrı'nın duyular yoluyla veya naklin tanıklığı yoluyla bilinme imkânı yoktur ve Tanrı, âlemin kendisine delâleti yoluyla bilinmesi dışında bir yöntemle bilinemez; Tanrı'yı bilmenin tek yolu vardır o da aklın çalışma prensibi olan nazar ve istidlâl yöntemidir.[20] Bir insanın gerçekten tanınmasına neden olan nasıl yaptıkları ise, Tanrı'nın tanınmasını sağlayacak unsur da fiilinin ürünü olan âlemdir; âlem, adı üzerinde kendisini var edene işarette bulunan varlık kadrosu olup, bu işaretlerin/âyât/delâil ne anlama geldiğini bilmenin ve gösterdiği şeyi/medlûlü tanımanın tek aracı akıl, yöntemi de nazar ve istidlâldir. Tanrı'nın varlığı ve birliği bilgisine nasıl ulaşıldığı konusunda Mâtürîdî, insanın, idrak vasıtası olan duyuları sayesinde içinde bulunduğu âlemdeki varlık ve olayları duyumladığını, elde ettiği doğruluğundan emin olduğu duyu bilgileri üzerinde diğer idrak vasıtası olan aklın faaliyette bulunarak duyu bilgilerinin delâletiyle duyumlanamayan/gaybî/aklî olan hakkında bilgi ürettiğini (delâletü'ş-şâhid ale'l-ğâib) kabul etmektedir. Dolayısıyla gâib hakkında doğru olduğu iddiasında bulunularak ortaya konulan bir bilginin doğru olup olmadığını ortaya koyacak unsurun, delâletine başvurulması gereken şehâdet âlemindeki varlık ve olaylar olduğu şeklinde dayandığı kâide, din konusunda objektif ve herkesin kabulünü sağlayacak bir metoda sahip olduğunu göstermektedir. Buna göre Mâtürîdî, Allah'ın varlığını, âlemden ve âlemin

---

[20] el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 193-194, 199, 372; el-Mâtürîdî, Te'vîlât [2], V, 167; el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], II, 156. (Alıntı el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [2], V, 167'den)

"و أصله أن الله تبارك و تعالى عُرِفَ بالآيات و الدلائل لا بالمحسوسات و المشاهدات. و كلّ شيء سبيل معرفته الأيات و الدلائل فهو غير مُحَاطٍ به و لا مُدْرَكٍ، فهو على ما وصف نفسه بقوله تعالى (و لا يُحيطون به علما) و (لا تُدْرِكُهُ الأبصارُ) لأن الإدراك والإحاطة إنما يقع بالمحسوسات لا بما يُعْرَفُ بالآيات و الدلائل."

sonradan vücuda gelmiş olmasından (hudûs) yola çıkarak, muhdes varlığın bir muhdisi gerektireceği şeklindeki zorunlu akli çıkarımdan hareketle ortaya koymaya çalıştığı gibi,[21] insanın, içinde bulunduğu varlık âleminde varlıklarla girdiği ilişkide sahibi olduğu bilgi elde etme araçlarını kullanmak ve bilgi üretmek durumunda olduğunu, elde ettiği duyu bilgilerinin kişiyi Tanrı'nın varlığını ve birliğini kabul etmeyi gerekli kılacak aklî/nazarî bilginin üretilmesine sevkettiği görüşündedir.[22]

Mâtürîdî, insanın din kurumuyla buluşmasının gerçekleştiği Tanrı'nın varlığı ve birliği konusunda, akla ve onun nazar ve istidlâl fonksiyonuna verdiği konumu, dinin diğer konularında da vermeye çalışmaktadır. Örneğin namaz ve zekât ibâdetinin vücûbiyeti konusunda sem'î bilgiye sahip olunmasa dahi, namazın bütün ef'âl-i hayrı barındırması ve onda Allah'a boyun eğişin ve huşûnun nihâî noktasının bulunması, zekât ibâdetinin de nefsin tezkiye ve temizliğini sağlaması gibi gerçeklerin, her iki ibâdeti aklen vâcib kılan hususlar olduğunu belirtmektedir.[23] Bir başka örnekte, namazda bir yere yönelme ihtiyacının bulunduğunu, Kâbe'nin de dünyanın dört bir yanından insanların geldiği bir yer olduğu dikkate alındığında böyle bir yerin kıble olmaya en lâyık yer olduğunu, bu yüzden aklın da, kıblenin Kâbe olmasını gerekli/vâcib gördüğünü ifade etmektedir.[24] Bu noktada Mâtürîdî'nin dinin konularının anlaşılmasında başrolü çoğunlukla insan ve aklına verdiği tespiti, Mâtürîdî'nin hem din kuramını hem de tefsir metodunu anlamada önemli bir husustur. Ana hatlarıyla Mâtürîdî'nin düşünce biçiminin omurgasını ortaya koymaya çalışacağımız genel bir tasvir, bu tespitin doğruluğunu gösterecektir. Mâtürîdî'ye göre, insan maddî ve manevî boyutta olmak üzere ihtiyaç sahibi noksan bir varlık olarak var edilmiş bir varlıktır; ihtiyaçlarını giderirken kemâle ulaşmasını sağlayacak prensip de, iradeli eylemleriyle gerçekleştirmesi gereken hakîkat ilkesidir; insanın hakîkat ile buluşmasını sağlayan yegâne araç bilgidir; bilginin kaynağı insanın içinde bulunduğu varlık kadrosu yani âlemdir; insanı hakîkate ulaştıracak bilginin elde edilmesini sağlayan araçlar da duyular ve özellikle de akıldır; söz konusu araçlar ile elde edilecek bilgi türleri de duyu, akıl ve haber bilgisidir; bilgiyi elde etme yolları da, birincisi duyular ile eşyâ' arasına zaman veya mekân engeli girmediği durumlarda eşyâ' hakkında doğrudan bilgi etme yoludur (ki

---

[21] el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 25-29, 34-36; el-Mâtürîdî, *Te'vîlât [1],* V, 199.

[22] el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 216, 372; ayrıca bkz. el-Mâtürîdî, Te'vîlât [1], IV, 585; Bilgin, *a.g.e.*, s. 202-204.

[23] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 81.

"لأن الصلاة تجمع جميع أنواع خيرات الفعل، وفيها غاية الخضوع له و الخشوع على ما ذكرنا، و ذلك مما يوجبه العقل، و إن لم يرد فيه السمع، و كذلك الزكاة؛ فيها تزكية الأنفس و تطهيرها، و ذلك مما في العقل واجب."

[24] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât [1]*, I, 87.

"... و العقل يوجب أن تكون الكعبة قبلة إذ هي مقصد الخلق من آفاق الدنيا، فلما احتيج في الصلاة إلى التوجه إلى [وجه الله] كان أحق ذلك الموضع الذي جعل للخلق مقصدا أحرى."

bu yolla elde edilen bilgiler doğrulukları kesin ve kabulü ızdırârî olduğu için insanın bilgi dünyasının temelini ve kaynağını oluşturur, bunlar duyu bilgileridir), ikincisi, zaman veya mekân engeli bulunduğu için duyulara o an için uzak/ğâib olan duyumlanabilir bir şey hakkında bilgi üretirken, doğruluğundan emin olunan duyu bilgisinin delâletine başvurularak bilgi elde edilmesi yoludur (delâletü'ş-şâhid ale'ş-şâhid), üçüncüsü de mâhiyeti itibariyle duyumlanma imkânı olmayan (ğâib) şeyler hakkında bilgi elde ederken, doğruluğundan emin olunan duyu bilgilerinin delâletine başvurularak bilgi elde edilmesi yoludur (delâletü'ş-şâhid ale'l-ğâib), son olarak da hikmet yönü farklı olduğu için şâhîd ve ğâib arasında da farklılığın bulunduğu konularda aklın şâhidin delâletine doğrudan başvurmadan bilgi elde etmesi yoludur. Bu noktada önemli olan husus, usûlü'd-dîn olarak ifade edilen din kurumunun temelini teşkil eden konuların aklî/nazarî konular olması nedeniyle, bu konuların insan için varlığını mümkün kılan aracın akıl olduğu ve bu konuların anlaşılma esasına dayandığı hususudur; kaldı ki dinin fürû' alanına giren konuların varlıkları usûl konularına dayandırıldığı dikkate alındığında din kurumunun tamamını akıl ekseninde oluşturmaya çalıştığı görülür. Örneğin Mâtürîdî'ye göre, insanın âlem üzerindeki gözlemleri neticesinde ulaşacağı Tanrı'nın varlığı ve birliği şeklindeki aklî/gaybî bilgi, sonraki aşamada insanda Tanrı'ya karşı şükrün vücûbiyeti bilgisinin doğmasına neden olur;[25] dinin, özellikle ibâdetler olmak üzere bütün emir ve nehiylerinin kişi için anlamlı, kabul edilebilir ve eyleme dökülebilir olmasını sağlayan nokta da, aklın ulaştığı bu bilgi ve hükümdür. Aklın Allah Teâlâ'ya şükredilmesi gerektiği bilgisine/hükmüne/vaz'ına ulaşmasından sonra, sıra şükrün edası sürecine gelir; akıl da, şükrün sadece Allah'ın emir ve nehiylerine itaat etmekle, mâsiyetlerden uzak durmakla yani fiil/amel ile birlikte gerçekleşeceği bilgi ve hükmüne ulaşır.

Bir başka örnek vermek gerekirse, Mâtürîdî âlemdeki bütün işleyişin vâcib, mümkin ve mümteni' olmak üzere üç esas (usûl-i selâse) çerçevesinde işlediğini belirtmekte; haberlerin/vahyin aklî açıdan vâcib ve mümteni' olanın aksine gelemeyeceğini, mümkin alanla ilgili olarak gelebileceğini, peygamberlerin de değişim ve alternatifler dünyası olan mümkinler alanındaki her bir durumla ilgili olarak, mevcut alternatifler içinde en uygun durumun ne olduğunu açıkladıklarını söylemektedir.[26] Böylece nübüvvet kurumunun misyonunu aklî açıdan izah etmekte; peygamberleri de, insan aklı için beyânı mümkün olan konulara yani aklen izahı mümkün olan hususlara

---

[25] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 344.

[26] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 282.

"ثم الأصول ثلاثة: ممتنع و واجب و واسط و وهو الممكن، وعلى ذلك جميع أمر العالم. فالواجب في العقل على جهة لا يجوز مجيئ الخبر بغيره، و كذلك الممتنع؛ و يجيء في الممكن، إذ هو المنقلب من حال إلى حال، و يد إلى يد، و ملك إلى ملك. و في ذلك ليس في العقل إيجاب جهة و لا إمتناع من جهة، فتجيء الرسل ببيان الأولى من ذلك في كل حال."

davet eden kimseler olarak tasvir etmektedir.[27] Bunun yanında kitâbet kurumu konusunda şeklindeki "أنه جمعها (أي الحروف) على ما توجبه الحكمة"[28] ifadesinden özelde Kur'ân hakkında genelde ilâhî kitaplar hakkında, onların inzâl ve tanzîminin hikmet gereğince (vücûb) gerçekleştiğini kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer bir örnek takvânın insan için kolay hale gelip gerçekleşebilmesinin, kişinin aklını kullanmasıyla mümkün olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki, insanın, takvâdan uzaklaşmasının sebebinin dünyevî arzu ve isteklerin peşine düşmesi olduğunu, bunu ortadan kaldırmak yani dünyevî arzu ve isteklere yönelmeyi engelleyecek şeyin, kişinin kendi varlığının başlangıcının kimin sayesinde olduğu, dönüşünün kime olacağı üzerinde ve yaşadığı hayatın bütün aşamaları hakkında düşündüğünde aklın elde edeceği gerçekler olduğunu; bu aklî gerçekler sayesinde insanın takvâ sahibi olmasının kolay bir hâle geleceğini belirtmektedir.[29] Mesela infâk ve tasaddukta bulunmanın insanlar için kolay bir hâl almasının sağlanabileceğini, bunun da, konunun aklî yönden izâh edilmesi suretiyle gerçekleşeceği görüşündedir. Sahip olunan emvâli, insanın hayatta kalmak için beslenmesini sağlayacak besin maddeleri olarak, günlük yaşamındaki ihtiyaçlarını karşılayacak ihtiyaç malzemeleri olarak ve bunların dışında zarûrî olarak değil de lezzet almak için keyfî olarak tüketilecek mal olarak üçe ayırmakta; gereklilik/vücûb arzeden malların dışında kalan, lezzet almak için harcanan malının fazl olduğunu, bu miktarın da insana tasaddukta bulunma sorumluluğu yüklediğini belirtmektedir.[30]

Mâtürîdî, Allah Teâlâ'nın adâlet düşüncesini ve bunun hasen olduğu şeklindeki prensibi insan aklına temel bir ilke olarak yerleştirdiği görüşünde olup, insan aklının da, sahip olduğu bu yapı doğrultusunda, kişiye, adâlet vasfı taşıyan herşeyi yapmayı emredici, adâlet vasfı taşımayan yani zulm anlamına gelen şeyleri yapmayı da nehyedici güçte işarette bulunduğunu kabul etmektedir.[31] Dolayısıyla insanın, kendi aklında verili kılınan temel esaslar doğrultusunda, hele de bunların kişiye emredici ve nehyedici mâhiyette yol gösterdiği düşünüldüğünde, kulun, kendi irâde ve kudret alanına giren her şeyde hak ve adâlet vasfına sahip olanı tercih edip gerçekleştireceği gerçeğine dayalı olarak, emir ve nehiylerin kabul edilip eyleme dökülebilmesini sağlamak için onların hak ve adâlet niteliklerinin anlatılması gerektiği düşüncesindedir.

Mâtürîdî'nin nazar ve istidlâle dayalı hikmet metodunun, muâmelât alanında yani amelî konularda insan fiillerinin doğrudan kendileriyle ilgili olan

---

[27] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 293 "...إنهم [دعوا] إلى ما في العقول بيانه..."

[28] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], III, 39.

[29] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 311-312.

[30] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 94, 312.

[31] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 274; el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I,169.

meselelerde nasıl ortaya çıktığına yakından bakıldığında Mâtürîdî'ye göre bir arada yaşamaya muhtaç şekilde yaratılan sosyal bir varlık olan insanın bir diğer insanla girdiği her bir ilişki, hakkında doğru/hak bir hüküm verme gereği duyulan konuların/mevzû'ların varlığını ve tabiatiyle her bir konuyla ilgili hükümde/vaz'da bulunmayı zorunlu kılmaktadır. Bu yüzden muâmelatla ilgili konuların yer aldığı âyetlerdeki hükümleri de, belli mevzu'larda verilmiş, hak ve hikmet vasfına sahip doğru hükümler/vaz'lar olarak değerlendirerek izah etmektedir.[32] Örneğin şâhitlik kurumunun önemini, hikmetine yer vererek ortaya koymaktadır; buna göre şâhitlik kurumu sayesinde insanlar arasında unutmadan, hatadan, zandan, şüpheden veya inkârdan kaynaklanacak hak mahrumiyetlerinin önüne geçileceğini ve böylece toplumun ayakta kalmasını sağlayan insanlar arasındaki ilişkilerin ve toplumdaki düzenin bozulmayacağını belirterek, insanların şahitliklerini kendilerinin veya ana babalarının aleyhine bile olsa yalnız Allah Teâlâ için yerine getirmeleri gerektiğini söylemektedir,[33] çünkü bireyin haklarının korunması bir toplumun düzen içinde yaşaması sayesinde mümkündür.

Son örnek olarak Mâtürîdî'nin din kuramında önemli bir yer tutan imtihan anlayışına bakıldığında, insanın imtihanı olgusunu ve buradan hareketle dinin diğer önemli konularını akıl ekseninde nasıl anlamlı/hikmetli kıldığı, dolayısıyla konulara nasıl bir metodik perspektifle yaklaştığı görülecektir. Mâtürîdî'nin insanın imtihânı kapsamına giren kulların fiilleriyle ilgili mevzuları, Allah'ın ilim, irâde, kudret ve yaratma gibi ezelî sıfatları temelinde açıklaması, insanın, önceden kendisi için belirlenmiş bir rolü oynadığı düşüncesini çağrıştırsa da, insanoğlunun, her fiilinde, her türlü tercihte bulunma hürriyetine sahip olduğunu, gerçekleştirdiği fiilin alternatifi olan diğer fiilleri de yerine getirme kudretine sahip olduğunu, Allah Teâlâ'nın, kulun fiillerini önceden bilmesinin, kulun fiilleri üzerinde herhangi bir icbâr, ızdırâr bulunduğu anlamına gelmeyeceğini vurgulu bir biçimde defalarca belirtmesi[34] ve bunun dışında, insanın imtihânından söz eden âyetlerde insanın irâde ve fiil hürriyetinden ve sorumluluklarından defalarca bahsetmesi, daha da önemlisi bütün yaratılmışların, yani âlemin insanın imtihanı için var edildiğini ifade etmesi,[35] Mâtürîdî'nin imtihân anlayışını ve önemini ortaya koymaktadır. İmtihân fikri, Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde merkezî bir öneme sahiptir. Çünkü Mâtürîdî, Allah'ın hikmetine, âlemin yaratılışına, dinin varlığına, peygamberlerin gönderilmesine yani nübüvvet kurumuna, kitapların indirilmesine ve âhiretin varlığına anlam kazandıran unsurun, imtihânın hakîkatine karşılık gelen insanın irâde ve fiil hürriyeti

---

[32] İlgili örnekler için bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 319-330.
[33] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 238-239, 513-514; V, 159, 254.
[34] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [2], VIII, 361-362; el-Mâtürîdî, Te'vîlât [1], III, 50, 195-196; el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 458-461, 469.
[35] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [2], II, 512; el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 22, 29.

olduğunu kabul etmekte,[36] hatta bazı âyetlerin tefsirinde, imtihân düşüncesi çerçevesinde insan fiillerine verdiği önem dikkat çekici bir boyut arzetmektedir. Örneğin,

- "اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا..."[37]

- " اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً..."[38]

- "اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ"[39]

- "اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ"[40]

âyetlerinde, imanda imtihanın ve zorlukların bulunmasının kaçınılmaz olduğunun haber verildiğini belirtmekte; imanın kendisinde, başlı başına bir zorluğun bulunmadığını, çünkü imanın ma'rifet-i hakk ve kavl-i sıdk olduğunu, buna binaen, sıkıntı çekme açısından kavl-i sıdk ile kavl-i kizb arasında ve ma'rifet-i hakk ile ma'rifet-i bâtıl arasında bir farkın bulunmadığını, yani her iki kutupta, bilgi edinme ve bu bilgiyi dile getirme noktasında bir zorlukla karşılaşılmadığını; dolayısıyla imanın, insanın, tab'ına ve hevâsına muhâlefet etmesi olduğu sonucunun ortaya çıktığını ve sınanmanın pek çok şekilde gerçekleşeceğini belirtmektedir.[41] Buna göre Mâtürîdî, insanın hak karşısındaki varoluş düzeylerini ma'rifet (bilme), kavl (bildiğini dile getirme), hevâ ve tab'ın isteklerine muhâlefet ederek amelde bulunma şeklinde üçe ayırmakta; kendisinde sınanmaların ve zorlukların bulunduğu imtihanın da ma'rifet ve kavl düzeyinde değil, hevâ ve tab'ın isteklerine muhalefet ederek amel edip etmemekle gerçekleşeceğini kabul etmektedir. Mâtürîdî, "اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِاُولِي الْاَلْبَابِۚ"[42] âyetini tefsir ederken konuyla ilgili bir başka önemli açıklamada bulunmaktadır. İnsanların, hikmet ile sefehin, velâyet ile adâvetin, hayır ile şerrin, rağbet ile rehbetin birbirlerinden ne farkları olduğunu bilmeleri için yaratılmadıklarını, çünkü böyle kabul edildiği takdirde hakkın/hikmetin zâyi olması durumunun doğacağını, dolayısıyla insanların yaratılmasının hiçbir anlamının kalmayacağını, bu yüzden hikmet ve akıl açısından hak olanın yani yapılması gerekenin bunları birbirlerinden fiilen ayırt etmek olduğunu belirtmekte;

---

[36] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 130, 252-253, 460; el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 100, 159.

[37] el-Bakara, 2/214 "(Ey müminler!) Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki..."

[38] et-Tevbe, 9/16 "Yoksa, Allah, sizden, cihad edip Allah, peygamber ve müminlerden başkasını kendilerine sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarmadan bırakılacağınızı mı sandınız?"

[39] Âl-i İmrân, 3/142 "Yoksa Allah içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?"

[40] el-Ankebût, 29/2 "İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece «İman ettik» demeleriyle bırakılıvereceklerini mi sandılar?"

[41] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 159.

[42] Âl-i İmrân, 3/190.

çünkü aksi bir durumun, hikmete, akla, insanın yaratılış amacına yani imtihanın ruhuna aykırı düşeceğinden dolayı bunun sefehlik alâmeti olacağını, hikmet ve adâlet sıfatına sahip Allah Teâlâ'nın hikmetsizlik anlamına gelecek böylesi bir düzen oluşturmasının muhal olduğunu ifade etmektedir. Neticede bütün yaratılmışların insanın imtihanı için yaratıldığını, imtihanın da, yukarıda da zikredildiği gibi tefrîki gereken hususları fiilen birbirinden ayırt edip etmeme noktasında insanın, hak ve hikmetin gereğini yerine getirip getirmeyeceği konusunda sınanması anlamına geldiğini belirtmektedir. Zira Allah Teâlâ'nın hikmet ve adl sıfatının, imtihanın bu şekilde gerçekleşmesini gerekli kıldığını söylemesi de, konuyu ilâhî sıfatlara dayandırarak temellendirdiğini göstermektedir.[43]

Mâtürîdî'nin insanın imtihânı konusuna verdiği önem, konunun, âyetlerin anlaşılıp açıklanmasında dikkate alınması gereken bir prensip olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmesinden de anlaşılmaktadır. Nitekim âyetlere verilen mânâların, insanın imtihanı gerçeğini boşa çıkaracak şekilde değil bu noktayı beraberinde barındıracak biçimde takdir edilmesi gerektiğini belirtmektedir.[44] Hatta peygamberlerle ilgili âyetlerin de, kendilerinin de imtihâna tâbi oldukları dikkate alınarak, imtihân ve teklîfi ortadan kaldıracak şekilde anlaşılmaması gerektiği açıklamasında bulunmaktadır.[45] Mâtürîdî ayrıca, bir kölenin, işlediği bir fiilin efendisini kızdıracağını bilmemesinin, hikmet açısından kabul edilebilir bir mazeret olduğu örneğine dayanılarak, insanların Allah'ın emirlerini ve onların ne anlama geldiklerini bilmemesinin de onların mazereti olup cezâî sorumluluklarını neden kaldırmasın gibi bir yaklaşıma cevap verirken hem imtihana tabi tutulan insan hakkında hem de istidlâlin imtihan sürecindeki yeri ve önemi konusunda son derece önemli açıklamalarda bulunmaktadır. İlk olarak köle ile efendi arasındaki ilişki örneğinin, insan ile Allah arasındaki ilişkiden hangi açıdan farklılık arz ettiğini belirterek, verilen örneğin savunulan düşünceyi doğrulayan bir örnek olmadığını ortaya koymaktadır. Buna göre kölenin, işlediği fiilin efendisini kızdıracağını bilmediği şeklindeki mazeretin, köle için, sadece fiilinin efendisi tarafından hoş karşılanmayacağına dair ortada bir delil bulunmadığında geçerli olduğunu, hâlbuki gerçekleştireceği fiillerin Allah tarafından nasıl karşılanacağına dair delillerin/işaretlerin insan için var edilmiş olduğunu

---

[43] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 344.

[44] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [2], II, 234.

[45] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], I, 243. "لذلك لا بد أن يُمَكِّنَ في الآيات مما تتمكّن معه المحنة من المعنى" Kuvvetle muhtemel klâsik ismet anlayışından hareketle yapılabilecek yanlışlara dikkat çekiyor. Görüldüğü üzere aklen ulaştığı vücûb tarzındaki asılları (asl ç. usûl)/ilkeleri, doğru anlamanın ilkeleri (tefsir usûlü) olarak tayin ediyor; karşılaştığı îzâha muhtaç lafız ve ifadeleri, öncesinde ulaşıp belirlediği vücûb tarzındaki ilksel anlamlara ircâ'/te'vîl ederek (döndürerek) anlam veriyor; dolayısıyla birbirinden farklı anlamların yüklenebilmesi söz konusu olan bir ifadenin gerçekte ne anlam taşıdığını belirlemeye çalışırken, îzâha muhtaç ifadeyi vücûb vasfı taşıyan bir asla yönlendirerek anlam vermeye çalışıyor; yani mümkine vücûb ışığında anlam yüklüyor.

söylemektedir. Çünkü insanın hem kendinde ve kendi etrafında gelişen olaylarda hem de müşâhede ettiği varlıkların yapılarında ve hareketlerinde var olan delillerin ve bunun yanında insana bahşedilen, söz konusu delilleri okuma ve gerektiği şekilde anlama yeteneği olan istidlâl yetisinin, insana, geçerli bir mâzeret öne sürme imkânı tanımadığını belirtmektedir. Allah Teâlâ'nın, kuluna emrettiği her şey için bir delil de yarattığını, yani söz konusu emirlerin ne anlama geldiklerinin ve ne gibi sonuçlar doğuracaklarının bilinmesini sağlayacak delâlet unsurlarını da var ettiğini; ayrıca insan zihnini, düşünce ve ilhamlarla (havâtır) harekete geçirdiğini ve kulunu farklı ibretler aracılığıyla da uyardığını ifade etmektedir. Dolayısıyla insanın, rızâ-ı ilâhîye ters düşen bir davranışta bulunduğunda, bu davranışını sadece istidlâli (nazarı) terketmek yani aklını kullanmayı bırakmak suretiyle gerçekleştirebildiğini ve bunun da kulun bizzat kendisine ait bir fiil olduğunu, bu yüzden de mazeret beyân eder konuma düşüp gerekçe göstermesinin kendi mahkûmiyetini ispatladığı anlamına geldiğini kabul etmektedir.[46]

Mâtürîdî, Allah Teâlâ'nın, insanları kolaylık ve zorluk, zenginlik ve yoksulluk, hayr-şer gibi birbirine zıt hususlarla imtihanının gerekli olduğuna delil teşkil etmesi için varlıkları birbirine zıt bir şekilde yarattığını kabul etmektedir.[47] İmtihana tabi tutulacak insanlara gelince kendilerinin zâhirî ahvâllerine bakıldığında Allah Teâlâ'nın onları birbirine benzer şekilde yarattığını; insanlar arasındaki farklılığın ise onların farklı durumlarda muhâtap oldukları imtihanlarla ortaya çıkacağını belirtmektedir.[48] İmtihan yurdu olan dünya hayatında sınanmanın da iki şekilde gerçekleşeceğini, insanların, kendilerine hoş gelen nimetlerle de, kendilerine zor gelen sıkıntılarla da imtihan edileceklerini, sınandıkları hususlarla ilgili olarak da karşılıklarını dâr-ı cezâda alacaklarını söylemektedir.[49] Söz konusu imtihânın varlığını mümkün kılan şeyin de insanın ihtiyâr sahibi olması olduğunu kabul etmektedir. İnsanın ihtiyârı devre dışı kaldığında ve dolayısıyla ızdırârî bir durum meydana geldiğinde imtihanın ortadan kalkmış olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla kişiyi, ızdırâren imana götüren şeylerin varlığını, imtihanın hikmetine ve buna bağlı olarak hem Allah'ın insanı yaratış hikmetine hem de insanın bu dünyadaki varoluş hikmetine ters düştüğü için kabul etmediği görülmektedir. Allah Teâlâ'nın da, inkârcıların ızdırâren iman etmelerini sağlayacak bir tutum içine girmeyeceğini ve böylece imtihanın hikmetini ortadan kaldıracak bir olayın meydana gelmemiş olduğunu ortaya koymaktadır.[50] Zira imtihânın akıl ile nefs arasındaki bir denge üzerinde gerçekleştiği ortadadır. Izdırârî bir durumun bu dengeyi bozacak olması

---

[46] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 209.
[47] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], IV, 585
[48] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], IV, 501.
[49] el-Mâtürîdî, Te'vîlât [1], I, 91.
[50] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], IV, 502.

imtihanın da anlamını kaybetmesi demek olacaktır. Bu düşüncede olan Mâtürîdî, imtihanı akıl ve nefs arasındaki mücadele olarak tanımlamaktadır. Bazen aklın nefsi, bazen de nefsin aklı davet ettiğini, aklın nefsi kendisine davet ederken onu sonunda elde edeceği şeye, kendisine güzel gelen şeye çağırarak davette bulunduğunu, nefsin de aklı aşağı arzulara ve lezzetlere davet ettiğini belirtmektedir.[51] Buna göre insanın hak edeceği güzel karşılığı alması için üzerine düşen görev, bilgi sahibi olduğu alternatifler içinden kabîh olanı (nefsin istediğini) terk edip hasen olanı (aklın istediğini) eyleme dökmesidir. Konuyla ilgili olarak Mâtürîdî, "Allah Teâlâ'nın arşa istivâsı" meselesini de "imtihana tabi tutulacak mükellef varlığın yani insanın yaratılması" olarak îzâh etmekte; Allah Teâlâ'nın hükümranlığının (mülk) tam olarak gerçekleşmesinin, üstünlük ve yüceliğinin ortaya çıkmasının, vaz' kapasitesi sayesinde imtihandan geçirilecek insanın yaratılmasıyla gerçekleşmiş olacağını çünkü göklerin ve yerin yaratılmasındaki maksadın insan olduğunu ve böylece her şeyin var edilmesini hikmetli/hak kılan unsurun imtihandan geçirilecek olan insanın yaratılması olduğunu kabul etmektedir.[52]

Sonuç olarak Mâtürîdî'nin, din kuramını, sadece akıl vasıtasıyla ulaşılabilecek hak/hakîkat ilkesi üzerine inşa ettiği, bu yüzden dinin bütün konularını mümkün olduğunca söz konusu metod üzerinden anlamaya ve açıklamaya çalıştığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

el-MÂTÜRÎDÎ,Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (v. 333/944), Tefsîru'l-Kur'āni'l-Azîm el-Müsemmâ Te'vîlâtü Ehli's-Sünnet (Te'vîlât [1]), I-V, tah. Fâtıma Yûsuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.

……,Te'vîlâtü'l-Kur'ān (Te'vîlât [2]), I-XVIII, tah. Ahmed Vanlıoğlu, mür. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005.

……,Kitâbü't-Tevhîd, tah. ve not. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam Yayınları, Ankara, 2005.

BİLGİN, Ömer Faruk, el-Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ān'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili (Dok. Tezi), Bursa, 2012.

---

[51] el-Mâtürîdî, *Te'vîlât* [1], V, 511; Bilgin, a.g.e., s. 243-247.

[52] el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 113-114; ayrıca bkz. Bilgin, a.g.e., s. 137-146.

"...لمعنى خلق الممتحن من خلق الأرض و السموات، فبهم ظهر تمام الملك و علا و ارتفع، إذ هم المقصود من خلق ما بينا، فبذلك تم معنى الملك و علا إذا وصل إلى الذين لهم. وقد قيل: ذا في خلق البشر خاصة..."